

İktisadi Düşünce Tarihimizde Bir Sayfa: Mecmua-i Fünun

A Page in Our Economic History of Thought: Mecmua-i Funun

Ömer Karaoğlu¹

Özet

Batı dünyasında modern zamanlara doğru belirginleşen disiplinler uzmanlaşma ve pozitivizme yol veren bir dizi gelişme, geleneksel Osmanlı algı ve bilgi dokusunu etkilemeye başladı. Böylelikle Osmanlı zihinsel yapısı, XIX. asır başlarından Tanzimat Dönemine değin politik ve kültürel bakımdan bir değişim süreci yaşadı. Gerek çeviri gerekse telif eserler, dönem içinde yayınlanan dergi ve gazeteler ve yine özellikle bir kısım İngiliz diplomatının etkisiyle klasik batı iktisat düşüncesinin liberal kanadı dönemin iktisat görüşlerine rengini vermiştir. Liberal çizginin Mecmua-i Fünun'daki temsilcilerinin bir bölümü İngiltere'de eğitim görmüş ve bu itibarla batı iktisat düşüncesinin Smith-Ricardo etkisini daha açık olarak yansıtmıştır. Konu aldığımız derginin liberal nitelikli iktisadi görüş ve yaklaşımlarını özellikle Münif Paşa, Mehmed Şerif Efendi ve Ohannes Paşa'nın etkili biçimde işledikleri görülmektedir. Dergideki makalelerinde Osmanlı insanının ticaret anlayışı içerisinde kanaatkârlık yaklaşımı, batıda bulunan girişim gayret ve ruhandan yoksunluğu gibi görüşler ileri sürülmektedir. Ticari metotlar konusunda bilgi birikiminin yetersiz olduğu, sorunun temelde maddi-fiziki koşullardan önce düşünsel ve ahlaki olduğu iddia edilmektedir. Türk iktisat düşüncesinin XIX. yüzyıldan itibaren özellikle Avrupa teorik ve politik iktisadının etki alanına girdiği ve bu sürecin Türk modernleşmesinin önemli bir safhasını teşkil ettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Geleneksel Düşüncesi, Modernizm, Pozitivizm.

---

¹ Dr., İktisat Tarihcisi, okaraoglu@hotmail.com

Abstract

A series of events which paved the way for scientific specialism and positivism in the West affected the Ottoman traditional thought and knowledge. In this way, from the beginning of the nineteenth century to the Tanzimat period, Ottoman intellectual structure lived through a changing process from the point of view of cultural and political. Liberal economic thought was effective on the Ottoman elite because of the translated and original works, published journals and news and especially the effects of British diplomats in that process. Some of the representatives of the liberal side in Mecmua-i Fünun who were educated in Britain and they were under the effects of Smithian and Ricardian economic thought. In this regard it seems that the liberal view especially was represented by Müinif Paşa, Mehmed Şerif and Ohannes Paşa. Their articles included the ideas on Ottoman's trade seeing and its point of being content with little. On the other hand Ottoman people were deprived of enterprising spirit. Their knowledge accumulation was insufficient, so the main problem was intellectual, not physical. Finally Turkish economic thought entered into the European theoretical and political impression in the nineteenth century and this process was an important stage of Turkish modernism.

Keywords: Ottoman Traditional Thought, Modernism, Positivism.

Giriş

Tanzimat ve Sonrası Dönem İktisadi Düşünce Tarihimiz Üzerine

Geleneksel Osmanlı iktisat tasavvuru, “ilm-i tedbir-i devlet” veya “ilm-i tedbir-i menzil” formülü ile ifadesini bulmakta ve siyasal, askeri, kültürel, dini unsurlar etrafında bir bütün olarak şekillenmiş olan kadim Osmanlı dünya görüşünün yalnızca bir boyutunu temsil etmekteydi². Batı dünyasında modern zamanlara doğru belirginleşen disiplinler uzmanlaşma ve pozitivizme yol veren bir dizi gelişme, geleneksel Osmanlı algı ve bilgi dokusunu etkilemeye başladı.

Batıda XVII.-XVIII. yüzyıllarda bilimsel bilgi ve sermaye birikimi ekseninde ortaya çıkan gelişmeler kapitalizmi üretirken Osmanlı devlet ve düşünce adamları batı karşısındaki maddi yenilgi ve gerilemenin sebepleri ve çıkış yollarını aramaya başladılar. III. Selim döneminden itibaren ıslahat layihaları ile öne çıkan, 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve 1839 Tanzimat Fermanı ile ivme kazanan çözüm arayışları, Osmanlı tasavvur iklimine yeni bir algı çerçevesinde “ekonomi” kavramı etrafında bir dizi terminolojiyi taşıyacaktı. Böylelikle XIX. asrın başlarından itibaren belirginlik kazanan bu karşılaşma, Osmanlı reform hareketleriyle birlikte iktisat düşüncesi alanına da yeni bir boyut getirdi. Batıdan Osmanlı düşünce dünyasına doğru gerçekleşen bu intikal süreci, bir bakıma kavram ve kurumların adaptasyonunun denendiği bir devredir. Klasik Osmanlı iktisadi dünya görüşünün referans çerçevesi, bu süreçte farklılaşmaya mecbur olmuştur (Genç, 2000: 95).

1840-1880 devresinde iktisadi liberalizmin bizde ilk temsilcileri arasında, Serandi Arşizen, Aleko Suço ve Sehak Abru tercümeleri, “ilm-i servet-i milel” adlı telif eseriyle Ohannes Paşa ve yine Portakal Mikail Paşa’yı anmak gerekir. Bürokratlar arasında bilhassa Viyana elçisi Sadık Rıfat Paşa, bireysel girişim ve hürriyetçilik doğrultusundaki görüş ve önerileriyle öne çıkmaktadır (Sayar, 2000: 210-226). Mekteb-i Mülkiye’nin kuruluşuyla 1860’lardan itibaren gazete ve dergilerde yazılan iktisada ait yazılar ve telif eserler, klasik batı iktisadı etkisini yansıtmaktadır. Gerek çeviri gerekse telif eserler, dönem içinde yayınlanan dergi ve gazeteler ve yine özellikle bir kısım İngiliz diplomatının etkisiyle klasik batı iktisat

2 “ilm-i tedbir-i menzil” kavramına ilişkin bir teorik-tarihsel çalışma için bkz. Sabri Orman, İktisat, Tarih ve Toplum, ss.301-360

düşüncesinin liberal kanadı dönemin iktisat görüşlerine rengini vermiştir (Çakır, 2007: 341-347).

Mevcut siyasal otoritenin ideolojisini yeniden üretme ve devamlı kılma çabaları, eğitim sisteminde batıyı model alan oluşumlara hız kazandırmıştır. Öte yandan bu süreç, bürokratik elitler ve basın yoluyla söz konusu devlet ideolojisine muhalefeti de üretmiştir. Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi okullar batıdan bilim-teknik yanında değer aktarımı için de zemin teşkil etmişlerdir (Tekeli-İlkin, 1993: 63-84).

1880'lerden itibaren iktisadi liberalizmin karşısında daha çok iktisat politikası (kalkınma) bağlamında yapılan eleştiri ve itirazların en güçlü temsilcisi ise Ahmet Midhat Efendi olmuş, Sultan II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) politik ve iktisadi liberalizm dışlanırken okutulan iktisat derslerinde iktisadi himayecilik yaklaşımı öne çıkmıştır. Musa Akyiğitzade, Mizancı Murat, Akçuraoğlu Yusuf üzerinden Ziya Gökalp ve Tekinalp'e uzanan milliyetçi yaklaşım bu dönemde mayalanmıştır. Daha sonraları liberal anlayışın en güçlü temsilcisi ve İttihat Terakki'nin maliye nazırı Mehmet Cavid Bey'e rağmen dönem şartlarının da zorlamasıyla korumacı-milliyetçi yaklaşım revaç bulmuştur (Toprak, 1982: 104-166).

Her durumda başvuru teorik ıstılahlar ya da önerilen iktisat politikaları, biri İngiltere-Fransa kaynaklı klasik iktisat okulunu, diğeri korumacı Alman (List) okulu üzerinden aktarılan düşünce ve yaklaşımları model almaktaydı. Osmanlı iktisat tasavvuru batı karşısındaki irtifa kaybını telafi edebilme yollarını, yine batı bilim-düşünce dünyasından devşirmeye çalıştığı teorik ve pratik dayanaklar üzerinden arıyordu. Geleneksel iktisat tasavvuru, kadim düzen içinde oluşmuş kavram ve değerlere yönelmekten büyük ölçüde vazgeçerek zihin ve eylem kodlarını liberal-kapitalizme yol alan yeni bir tasavvur dünyasından aktarmaya çalışıyordu. Tanzimat ve sonraki devreler, bir bakıma bu çabaların doğurduğu uzlaşma, çatışma ve ayrışmaları temsil eden örneklerin tarihidir.

İktisadi Düşünce Tarihi Çalışmalarında Yaklaşım Dair

İncelememiz yukarıda belirtilen iki ana eksenin liberal kanadına mensup Mecmua-i Fünun'u konu almakta, adı geçen dergide yer alan yazıların içerikleri tanıtılmakta ve Osmanlı iktisadi tasavvur dünyasına sundukları konusunda tanıtıcı bilgiler verilmektedir.

Makale içerikleri aktarılırken pozitif iktisada ulaşabilme/ yaklaşılabilmek erişkinliği aramak yerine batılı iktisat yaklaşımının adaptasyonuna dair yeni yönelim resmedilmeye çalışılmaktadır. Osmanlı iktisadi düşünce dünyasında pozitivist iktisada ait eğilim ve ipuçlarını önceleyen, bir bilimsel disiplin olarak klasik/neo-klasik iktisadi bilimsel gerçekliğin ölçüsü ve biricik temsilcisi gibi gören yaklaşım yerine Osmanlı toplumunun tarihsel, kültürel, dini, siyasi, iktisadi vechelerini kendisine özgü bir zihniyet bütünüyle irtibatlı gören ve fakat bu bütünlüğün iç ve dış siyasal-ekonomik travmaların etkisiyle kırılma noktalarını anlamaya çabalayan bir yaklaşım daha sıhhatli görünmektedir. Aksi halde batı düşünce evreninin özgün bir tarihsel süreçte ürettiği kavram ve kurumların Osmanlı iktisadi düşünce evreninde bire bir (hem de idealize edilerek) aranması, bir yöntem ve yaklaşım sapmasına yol açabilecektir.

Ayrıca toplumların zaman içindeki zihinsel seyrini tam anlamıyla izleyebilmek gerçekten mümkün görünmemekle beraber³, siyasi-iktisadi oluşumlara zaman zaman verilen tepkiler, toplumun ihdas edilen kurum ve ilişkiler karşısındaki pozisyon alışları bu kesimlerin iktisadi zihniyetine ilişkin ipuçları verebilecektir. Yine topluma yön veren devlet adamları, elit bürokratlar ve yazarlardan ibaret bir iz sürmenin son tahlilde yeterli resmi vermeyebileceği ihtimalini gözden uzak tutmamak gerekir. İdareciler, yazan ve tartışanlar dışında bu kesimlerle etkileşimi her zaman doğrusal olmayabilecek bir geniş esnaf, tüccar, çiftçi kesiminin (teorik modellerle ve bilimsel bir sistematikte ifade edemeseler dahi) bir iktisat algısına (tasavvur) sahip olduğu unutulmamalıdır. Entelektüel ya da bürokratik elitlerle millet kesimleri arasındaki iletişim kanalları ne ölçüde açık ve etkindir? Seçkinler milletin zihinsel dokularına tesir etmekle beraber nihai anlamda belirleyici olabilirler mi? Bu ve benzeri sorular zihniyet çalışmalarının oldukça zorlu ve çok boyutlu niteliğini işaretlemektedir.

Öte yandan iktisadi düşünce tarihimizin Osmanlı'ya ait son devreleri için, o çok bilinen ve adeta bir sükut-u hayal ifadesi olan “Osmanlı niçin kapitalistleşemedi?” sorusunu bu defa; “Osmanlı kapitalistleşebilir miydi?” ya da “kapitalistleşmeli miydi?” biçiminde sormanın bize farklı pencereler aralayabileceği kanaatindeyiz. Konu

³ Zihniyet araştırmalarının güçlüğü ve bir özgün çalışma örneği olarak Sabri F.Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, ss.11-14, s.96, İstanbul 1991

aldığımız derginin liberal nitelikli iktisadi görüş ve yaklaşımlarını özellikle Münif Paşa, Mehmed Şerif Efendi ve Ohannes Paşa'nın etkili biçimde işledikleri görülmektedir.

Mecmua-i Fünun ve Münif Paşa Hakkında

Bab-ı Ali Tercüme Odası'ndan gelen ve Batı bilim-kültür dünyasının taşıyıcıları olan düşünce adamları arasında Münif Paşa'nın esashi bir yer işgal ettiği görülür. 1828'de dünyaya gelip ilköğrenimini Ayıntab'da Nuruosmaniye Medresesinde gören, babası Abdünnafi Efendi ile küçük yaşlarda Mısır'da kalmış olan ve Kahire'de yetişen Münif Paşa, Mehmed Ali Paşanın Mısır'daki modernleşme gayretlerini farklı bir gözlem alanı olarak değerlendirmiş ve 1851'de Şam eyaletinde kalem memurluğuna girmiş, iki yıl sonra da Babıali tercüme odasına Arapça ve Farsça tercümanı olarak başlamıştı (Budak, 2004: 11-17). Fransızcaya da vakıf olan Münif Paşa bu dönemde Ceride-i Havadis'te yazmaktaydı. Sonraları Ağah Efendi'nin Tercüman-ı Ahval gazetesine rakip "Ruzname-i Ceride-i Havadis" adlı günlük gazeteyi çıkarmıştı. Baş tercümanlığa atanarak gazeteden ayrılan Münif Paşa, dönemin ilim ve fikir adamlarıyla beraber Fuat Paşa'nın da desteğini alarak Petersburg elçisi Halil Bey başkanlığında kurulmasını sağladığı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861) çevresinde bu ilim derneğinin dergisi olarak Mecmua-i Fünun'u çıkarmıştır (1862).

Münif Paşa ve edebiyat - düşünce adamlarının bir araya geldiği kahvehane sohbetleri özel bir kıraathane oluşturulmasına dahi yol açmıştır. Dergide en çok yazı paşaya ait olup hemen her bilimsel konuda makale yazmıştır (Doğan, 1991: 63, 99-102). Daha sonraları Mekteb-i Hukuk'da okutacağı İlm-i Servet eserini bu dergideki sayfalarda kamuoyuna sunmuştur. (Budak, 2004: 428-435). Diğer yazarlardan bir bölümü sonraları Mülkiye'de ve Mekteb-i Hukuk'da ders verecek olan ilim adamlarıdır. Paşa bu sırada Ticaret mahkemesi reisliği görevindedir. I.Meşrutiyet sonrası gelişen pozitivist düşüncenin bir bakıma temelleri bu girişimle atılmış olmaktadır. İlk sayısı 1862'de çıkan dergi cemiyetin kapandığı 1867 yılına kadar (47 sayı) yayımlanmıştır. 1869'da Maarif, 1877'de Ticaret nezaretlerine tayin olunan Münif Paşa, on beş yıllık bir kesintiden sonra 1883'de dergiyi tekrar yayımlamayı denemiş ancak bu tek sayıdan sonra dergi sona ermiştir (Akünel, 1985:117-118; Işın, 1984: 351-354).

Aylık olarak çıkan dergide yer alan imzalar arasında Münif Paşa dışında Ahmet Vefik Paşa, Edhem Pertev Paşa, Mehmet Cemil Paşa, Kadri Paşa, Halil Bey, Rifat Bey, Hekimbaşı Salih Efendi, Sakızlı Ohannes Efendi, Tarihçi Hayrullah Efendi gibi isimler yer almaktadır. Diziler halinde tefrika edilen yazılarla dergi ansiklopedik bir karakter arz etmektedir. Dergide bilim ve kültür alanında birçok konuya ilişkin makale yayımlanmıştır.

Mecmua-i Fünun'u tam bir mektep olarak değerlendiren Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre bu dergi bizde, Büyük Fransız Ansiklopedisinin on sekizinci yüzyıldaki rolünü oynamıştır. Tanpınar'dan bu notu aktaran Cemil Meriç mukayeseyi eleştirerek Mecmua-i Fünun'u bir avuç bürokratin düşüncelerini yaydığı ve Batıdan ithal edilen posa fikirleri ihtiva eden bir zemin olarak niteler. Derginin milleti ya da toplumsal bir sınıfı temsil kabiliyetini haiz olmadığını ancak mutlu ya da talihsiz düşünce tarihimizin bir sayfası olduğunu ifade eder (Meriç, 1998: 100-101).

Derginin etki alanı, temsil kabiliyeti ve kültür-medeniyet dünyamıza katkıları ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte bu incelememizde iktisadi düşünce tarihimizin bir kesitine denk düşen ve söz konusu isimler tarafından dile getirilen yaklaşımların Osmanlı iktisat tasavvuruna etkileriyle ilgili ipuçları aramak temel amacımız olacak. Bu amaca hizmet edeceği düşüncesiyle dergide yayımlanan makalelerle ilgili olarak daha önce çeşitli kaynaklarda yer alan genel bilgi özetlerine katkı sağlamaya çalışacağız. Çoğu kez yapıla geldiği gibi Osmanlı düşünce hayatında klasik normatif-pozitif ayrımının izini sürerek ahlaki-toplumsal etkileşim kategorilerini yok sayan ya da Osmanlı iktisadi düşünce iklimini oluşturan merkezi ve çevresel faktörleri anlama çabasında olmak yerine Osmanlı düşünce ikliminden Smith ya da Ricardo devşirmeye çabalayan pozitivist yaklaşımın dışında kalmaya gayret edeceğiz.

Dergide dünya tarihi ve ülkeler coğrafyası, iktisat teorisi ve tarihi, pozitif bilimler, doğa araştırmaları, belediyecilik ve şehir hayatı, dil tartışmaları ve basın hayatı gibi alanlarda yazılar yer almaktadır. Konumuza ilişkin olarak Ohannes Efendi, Vahan efendi, Kadri Efendi, Mehmed Şerif, Edhem Pertev Bey ve Münif Paşa tarafından kaleme alınan genel iktisat teorisi, şirket, banka, sergi ve fuar gibi başlıklar etrafında işlenmiş yazılara yer verildiğini görmekteyiz.

Mecmua-i Fünun'da İktisada Ait Genel Makaleler

İlm-i Servet-i Milel (Ohannes Efendi)

Bab-ı Ali tercüme odası hulefasından Ohannes Efendi imzasıyla ve “ilm-i servet-i milel” başlığıyla yayımlanan makale dergide bir seri olarak yer almıştır. Makalenin esnaflık ve sanayinin ortaya çıkışı, oluşumu ve ilm-i servetin (iktisat) temel ilkelerine dair bilgiler içerdiği bir alt başlık olarak belirtilmiştir. İktisat terimine karşılık olarak kullanılan terkip ve bu terkipten yola çıkan makale başlığı Smith'in “wealth of nations...”adlı meşhur eseriyle birebir örtüşmektedir (MF: C.1,nr.2,ss.86-92 ve nr.4, ss.243-249).

Ohannes makalenin ilk bölümünde insanın yeme-içme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını gidermek üzere aklın ve bedenin çalıştığını belirtmiş, insanın asli ihtiyaçlarını teminden sonra diğer canlılardan farklı olarak ihtiyaçlarını geliştirip çeşitlendirmeye ve bu alanı büyütmeğe yöneldiğini ifade etmiştir. Çeşitli sanayi erbabının özel ihtiyaçlarını aşan bir üretim gerçekleştirdiklerini ve buradan doğan hasılatın bir bölümünü devlete, sanayi tahsiline vb. alanlara sarfettikten sonra alet-edavat ve diğer eşyaya (sermaye artırımına) yönelttiklerini anlatır ve bunu da servetin sebeplerinden sayar. İnsanın özel servetini geliştirdikçe genel servet ve diğer insanların refahının artmasına, böylece insan neslinin çoğalıp gelişmesine katkıda bulunduğunu belirten Ohannes, servet ve refahın ilimler ve sanayi sayesinde oluştuğunu belirtir (MF: C.1,nr.2, s.86). Özel servet birikimlerini toplumsal zenginliğin yeter koşulu olarak gören bu değerlendirme klasik iktisadın iyimser yorumunun bir tekrarı niteliğindedir.

Klasik iktisat kitaplarında olduğu şekilde, ihtiyaçların çeşitliliği karşısında insanlarda işbölümü ve mübadelenin başladığını belirten müellif, çiftçinin ürettiği buğdayı bir diğerrinin ürettiği elbise ile değişimi gibi örneklerle meseleyi izah etmektedir. Milletin medeniyette geliştikçe mübadele usulünün de gelişerek yaygınlık kazanacağını belirten Ohannes, burada “medeniyet” kavramına, ihtiyaçların ve iktisadi ilişkilerin gelişmesi anlamındaki “maddi medeniyet” bağlamında yaklaşmaktadır. Yine Smith'in klasik sayılan tasnifine benzer biçimde işbölümü ve mesleki uzmanlaşma konusuna değinilmekte ve alışverişlerin artarak gelişmesi sonucu işler (meslekler) arasında bir ayrışmanın gerekli olduğu ve her bir zanaatın şubeleşerek çeşitli esnaflık ve sanayi dallarını oluşturduğu anlatılmaktadır (MF: C.1,nr.2, ss.88-89).

Çiftçi ya da esnafın üretimi bırakarak ürünlerin nakli ve mübadelesiyle uğraşmamasının doğal bir sonucu olarak ticaretin geliştiği, ihtiyaç ve ürünlerdeki çeşitlenmenin sonucu olarak da aynı mübadelenin mümkün olmaktan çıktığı ve iktisadi yaşamın nakdileştiği anlatılmaktadır. Makalenin devamında paranın doğuşu ve taşınması gereken özellikler anlatılmaktadır. Her sınıfın ürettiği mallar karşılığında diğerine kabul ettireceği ve işlemleri kolaylaştırıcı bir araç niteliğine sahip özel bir mal seçimi gerekliliğinin hissedildiği belirtilerek, önceleri bu işe belirli mal ve eşyanın tahsis edildiği, ancak giderek daha sağlam (doğru) bir makyasa duyulan ihtiyaçtan dolayı akçe (para) kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir. Nihayet paranın kolay taşınabilirlik, dayanıklılık gibi özelliklerinden bahsedilmekte ve altın ile gümüş sikkelerin para olarak genel kabul gördüğü söylenmektedir (MF:C.1, nr.2, ss.90-91).

Böylece toplumların iktisadi hayatının üretim ve çalışma, alışveriş ve para kullanımı gibi unsurlara yaslandığını vurgulayan yazar, yine toplumsal refahı artıran sebepler olarak mülkiyet hakkı, kişisel ve genel güvenlik, üretimin teşviki ve alışverişin kolaylaştırılması amacıyla ulaşım yol ve araçlarının sağlanması gibi gereklerden bahsetmektedir. Bu arada ticaret ve sanayi hayatının “serbesti” ilkesi etrafında icra edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

İlm-i servetin öğretilme amacı makalede, insanın sahip olduğu üretme gücünün eseri olan işlerin düzeni ve hangi kurallara dayanarak gerçekleştiğini incelemek, servetin sebepleri yanında, bölüşüm ve tüketimi gibi konuları kavramak şeklinde ifade edilmektedir. Mübadele, işbölümü ve para üç genel kural olarak tekrar vurgulanmakta ve buraya kadar verilen klasik iktisat kuramına ait bilgilere dikkat çekici bir not düşülmektedir: yapılan tüm işlerin toplumun tümü için faydalı olacağı, ancak burada sözkonusu faydanın mal ve hizmetlere ait ve maddi bir anlam içerdiği, insaniyet ve dinin gereği olan güzel işlerle (ef'al-i salih ve hayriye) ilgili olmadığı belirtilmektedir. Bu vurgu yazarın fayda anlayışıyla da batılı iktisat kuramını yinelemeyi tercih ettiğini göstermektedir (MF: C.1, nr.2, s.92).

Ohannes efendi, derginin bir başka sayısında “ilm-i servet-i milel” başlıklı makalesinin devamı niteliğindeki bir diğer yazısında “servet, fayda ve değer” kavramlarının izahına çalışmaktadır. Bu yazısının ilk bölümünde de insanın asli ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, başka

ihtiyaçları karşılayabilecek ilave maddi güce sahip olmasını zenginlik (servet) olarak tanımlamaktadır. Bu itibarla zenginin (erbab-ı servet) tanımında, asli ihtiyaçları kriter almakta ve fazlasını servet olarak nitelemektedir (MF: C.1, nr.4, s.244). Yazar bundan sonra, altın ve gümüşten yapılan parayı servetin kaynağı ve ölçüsü sayan (merkantil) anlayışı eleştirerek servetin asıl kaynağının sanayinin teşviki ve ticaretin gelişmesi olduğunu, paranın servet sebebi sayılmaması gerektiği yolundaki klasik anlayışa yer vermektedir. Smith'in söylediğinin benzeri olarak, paranın ihtiyaç gidermede bir araç olduğu, esasında bir kıymet-i harbiyesi olmadığı örneklerle açıklanmaktadır:

'her ne kadar sim u zerr (altın ve gümüş) ... bazı eşya suretine konularak isti'mal kılınur ve meskukat şeklinde olduğu halde bi'l-cümle eşyanın vasıta-i mübadelesi olur ise de ihtiyacat-ı beşeriyyenin tedarikinden başka bir şeye yaramadığı cihetle gerek sim u zerrin ve gerek eşyayı sairenin esbab-ı servetten ma'dud olması bir ihtiyac def'ine mudar olmak hassasına mebni olduğu aşıkardır...'
(MF: aynı yer, s.245)

Bundan sonra eşyanın değerini açıklamak için öncelikle faydası, ikinci olarak da mübadele olunabilmesi anlamlarına işaret etmektedir. Bu da Smith'in subjektif nitelikli 'kullanma değeri' ve objektif nitelikli 'mübadele değeri' ayrımının bir tekrarıdır. Suyun para değeri olmadığı ancak nadir bulunduğu hallerde bir değer kazandığı gibi örneklerle 'nedret kanunu' anlatılmaktadır. Özetle klasik iktisatta anlatılan malın değerini fayda derecesi, kıtlığı, üretim kolaylığı, alıcının ihtiyaç durumuna göre değiştiği gibi kurallar anlatılmaktadır.

Malların bolluğunu zenginliğin ölçüsü sayan Ohannes, bunlara ilave olarak akıl ve hikmetin sanayiye uygulanmak suretiyle ıslah ve üretime dönüşmesi sürecine de 'manevi servet' in oluşması adını verir. Mallardan sonra öğretmen, doktor vb.nin ürettiği hizmet kavramına yer verir (MF: aynı yer, s.246). İnsanın mevcut evrende bir şeyi yoktan var etmeye (ihdas) muktedir olmadığını belirten yazar, mevcut şeylerden akıl ve beden gücüyle ve aletler vasıtasıyla yeni bir değer ürettiğini veya faydayı artırdığını söyler. Çiftçinin buğdayı elde etmesinden değirmenciye, oradan ekmekçiye ve alıcıya kadar gelişini misal vererek her bir aşamada ek faydalar

yaratıldığını belirtir. Her çalışanın gerek zihnen ve gerekse bedenen her ne aletle ve yerde çalışırsa çalışsın mesaisi neticesinde bir fayda ve değer yarattığını ya da bir ihtiyacı giderdiğini ifade eden yazar, toplumun servet kazanmasının faydalı şeyleri çokça üretmeye ve ticareti kolaylaştırmaya bağlı olduğunu belirtir.

Sonuç olarak bu yol ve yöntemlerin az ya da çok her toplumda bulunmasına rağmen bazı sakınca ve eylemlerin giderilememesinden dolayı kazançların genişleyemeyeceği, refaha ulaşamayacağı ve servet kaynaklarının tedricen kuruyup fakirliğe dönüşeceği, şahsi zenginliğin azalmasıyla toplumsal zenginliğin de azalacağı belirtilmektedir. Burada da bireysel çıkar ve refahın toplumsal çıkar ve refahla olan irtibatını ortaya koyması bakımından Smith'in liberal iktisat yaklaşımı yansıtılmaktadır.(MF:aynı yer, s.249)

Lüzum-u Sa'y u Amel (Mehmed Şerif)

Takvim-i Vekayi' gazetesi mütercimi Mehmed Şerif çalışmanın gerekliliği üzerine kaleme aldığı bu makalesinde çalışma ve üretmenin anlamı, değeri ile pazar ilişkilerine ait bazı tavsiyelere yer vermektedir (MF: C.1, nr.7, ss.333-337) Aynı başlığı taşıyan bir diğer makale de yine aynı derginin bir başka sayısında 'bab-ı ali tercüme odasında görevli Macid imzası ile yayımlanmıştır (MF: C.4, nr.34, ss.201-206)

Mehmed Şerif, makalesinde insanın dünyaya gelişinden başlayarak bilgi ve deneyimin gelişiminden bahseder ve çalışmanın doğal bir gereklilik ve kanun olduğuna işaret eder. Sonra da '**nukud-u maneviyye**' (manevi sermaye) olarak adlandırdığı çalışma ve iş yapmanın insanın elinden tasarruf olunan her şeyin aslı ve kendisi olduğunu belirtir. Mülke ancak emek sarfetmekle ulaşabileceğini, insanoğlunun zaruri olsun ya da olmasın ihtiyaçlarının üretiminde gerekli olan temel unsurun çalışma (sa'y) olduğunu ifade eder. Para ise çalışma karşılığı elde edilmiş sermaye olarak nitelenir. Harcandığında tükenen ve tekrar çalışmaya ihtiyaç doğuran bir araç olarak ifade edilir. Çalışıp iş yapmaksızın refah mümkün görülmezken çalışma eyleminin de akıl ve hikmete uygun icra olunması gerektiği belirtilir. (MF: C.1, nr.7, s.333) İşin çeşidine göre farklı getirileri olmasının doğal karşılandığı makalede, çalışanların sanatlarının değerini artırıcı yol ve yöntemler hususunda gayretli olunması salık verilir, bundan ötesi için de dini bir karşılık içeren "tevekkül" tavrı tavsiye edilir. "Babadan-ustadan gördüm" mantığıyla yeni yöntemlere kapalı olmamak gerektiği, zira bu durumun kazancı olumsuz etkilediği belirtir. Yazar ticareti

iki tarafın yararına ve meşru görünürken bunun aksini gayri meşru sayar. Hammalın işini helal kazanca, hırsızinkini ise harama örnek verir. Bir başkasına el açmanın ve boşa vakit geçirmenin yanlışlığını ifade eden yazar, zaruri olmayan malların üretimini dahi ‘medeniyet hizmetine sunulduğu’ için yararlı görür. İnsanların pazar ilişkileri içindeyken zarar oluşmasını engellemek üzere sağduyu ile hareket etmek istemelerine rağmen bunu gerçekleştiremeyeceklerini, asıl çözümün “insan fitratında bulunan manevi güç ve hassaların terbiyesi” olduğunu belirtir. İnsanın ancak bu şekilde hem kendisine hem de diğer insanlara faydalı olabileceğini belirtir. Bu yaklaşım biçimi klasik iktisadın kar-fayda maksimizasyonu ve serbest rekabetle sorunların üstesinden gelebileceği yönündeki optimizminden farklı bir yorum içermektedir. Zira klasikler insan fitratındaki diğerkamlıktan çok bencilliğe vurgu yapmaktadır.

Derginin dördüncü cildindeki aynı başlıklı bir başka makalede bab-ı ali tercüme odası mütercimlerinden Macid Bey, çalışmadan yaşanamayacağını insanın asli ihtiyaçlarının aşan bir üretim için çalışmaya devam ettiğini tespit etmekte ve üretimde ihtisaslaşmadan bahsettikten sonra emeğin önemine vurgu yapmaktadır. Bu arada ‘çalışmadıkça yaşanamaz’ ifadesini ‘bütün yaşayanların çalıştığı’ anlamına yorumlamamak gerektiğini iki sınıf zengini örnekleyerek izah etmektedir: Macid Bey’e göre bunlar, eski derebeyleri gibi halkın malına konan ya da veraset yoluyla mülke ulaşanlar ile zamanında servet biriktirmiş ancak sadece kendisini düşündüğü için artık çalışmayanlardır. Oysa bunun kendileri için zararlı bir durum olduğunu, çünkü malın az bir zamanda tükenebileceği ihtimali bulunduğunu belirtir. Böylelerinin topluma zararlarını ise en azından insanlığın gelişimine katkıda bulunmamalarıyla açıklar. Eskilerin birikimlerini tüketen bu zümreleri ilave bir fayda yaratmamakla suçlar. Asilzadelik veya kibarlık icabı çalışmamayı eleştiren yazar tüccar ve sanatkarı hakir görmenin yanlışlığını anlatmaktadır (MF: C.4, nr.34, ss.203-206)

Macid bey servet sahiplerinin elde ettikleri servete bir değer ilave etmemesini, hem servetine sebep teşkil eden geçmişlerine karşı bir “küfran-ı nimet” içinde olduklarını gelecek nesillere karşı ise insanlık duygusundan yoksun olduklarını ifadeyle eleştirir. Çalışmanın insanlığın refah ve mutluluğu için mukaddes bir çaba olduğuna inanır.

Medh-i Sa'y ve Zemm-i Batalet (Kemalpaşazade'den Edhem Pertev Bey Tercümesi)

Yine Edhem Pertev Bey'in kaleme aldığı, meşhur alimlerden Kemalpaşazade'nin çalışmayı öven Arapça risalesinin tercümesi derginin üçüncü cildinde yer almaktadır. Bu risalede özetle İslam'ın temel kaynaklarına dayanan bilgi ve yorumlara yer verilerek çalışma ve üretim teşvik edilmekte, tembellik ve atalet insanlık ve hatta hayvanlık vasıflarından mahrumiyet nitelemesiyle yerilmektedir. Risalede rızık, tevekkül ve vesile kavramları etrafında çalışmanın önemi ve gerekliliği açıklanmakta, bu kavramlara ait bazı yanlış anlayışlar eleştirilmektedir (MF: C.3, nr.32, ss.281-289).

Fevaid-i şirket (Vahan Efendi)

Üçüncü Ticaret Meclisi Reisi Vahan Efendi kaleme aldığı bu makalede insanın refah ve mutluluğunun temininde şirketin önemini anlatırken, ortaklıklar sayesinde halkın birbirine dostane yardımcı olduğunu ve bu teşebbüsler vesilesiyle diğer ülkelerle ilişkiler kurulabildiğini belirtmektedir. Şirketle ilgili öncelikle tarihsel bir açıklama yapan yazar, insanın ihtiyaçlarını tek başına gideremediği için bir yardımcıya başvurarak geliri paylaşmak üzere ittifak etmesini hikaye ettikten sonra bu ilk şirketten sonra medeniyetin gelişimiyle bu müessesenin zamanla şekil ve uygulama itibarıyla çeşitli bedeni, mali, akli ortaklıklar gerçekleştirdiğini belirtmiştir (MF: C.1, nr.8, s.343).

Şirket anlayışının Osmanlı ülkesinde yeterince gelişemediğini tespitten sonra yazar bu tespitini yorumlamaya geçer. Osmanlı'nın çok cesur ve savaşçı olduğunu, gerçekleştirdiği fetihlerle verimli ve mamur ülkeleri zapt etmek suretiyle ihtiyaçlarını kolaylıkla giderdiğini, bu itibarla ticarete fazla zihin yormadığını belirtir. Bunun ikinci bir nedeni olarak da Osmanlı insanının kanaatkar oluşunu ileri sürer. Bu arada fütuhatin mala dönük (rasyonel) amacı bir yana esasen dini yayma düşüncesiyle gerçekleştirildiğini yazar.

Osmanlı ülkesinin dış ticaret faaliyetinde bulunmasının refah ve servet amacına değil mahalli ihtiyaçların temini (zaruret) düşüncesine yönelik olduğunu tespitle devam eden Vahan Efendi, Avrupa ve Amerika'nın ise ticaret yoluyla salt servet kazanma arzusuna yaslandığını ve bu niyetle uzak ülkelerle ticari ilişkiler kurduğunu belirtmektedir. Yine Osmanlı ülkesinde ticaret fikrinin

o derece gelişmemesine rağmen son zamanlarda ticaretin gereklilik ve öneminin saltanat tarafından görüldüğünü, bir takım teşvik ve tedbirler alındığını ifade etmektedir. Tüccara imtiyazlar verilmesi, ticaret nezaretinin kurulması, özel mahkemeler tesisi ve kanunlar neşredilmesi, iç ticareti teşvik için ihraç gümrüğünün düşürülmesi, sergiler açılması bu girişimler arasında sayılmıştır. Bu teşvik ve tedbirlere rağmen gene de kayda değer bir gelişme sağlanamamasının nedenlerini ise üç başlıkta yorumlamaktadır:

i. Osmanlı'nın kanaat ehli olması: Yazarımız, herkesin geçimliğini temin ettikten sonra bununla yetinerek fazlasını aramayı makbul görmediğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşımın batıl bir inanışın ürünü olduğunu iddia ederek insanın akıl ve gücünü tam olarak kullanmayışının kendisini sorumlu kılacağını belirtir.

ii. Ticaret konusunda mevcut bilgisizlik: Kural ve yöntemleri bilmeme nedeniyle yapılan uygulama hatalarının çoğu kere zarar ve ziyana yol açtığını belirten yazar, bunun halk arasında kötü talih ve kadere yorularak alışverişten uzaklaşmaya yol açtığını söyler. Ticari defter, senet düzenlenmesi vb. metodların iyi bilinmesinin ticarete devamlılık ve gelişme için elzem olduğunu ifade eder.

iii. Yeniliğe kapalı gelenekçilik: Tüccar, sanayici vb. grupların alışageldikleri uğraşı alan ve yöntemlerinin dışına çıkmadığını, işlemlerin gelişip olgunlaşmasına ilişkin yeniliklere soğuk baktıklarını belirtir. Oysa batıda bunun tam tersi bir gayret ve anlayış olduğunu ileri sürer. Bunun delili olarak da sürekli gözlenen yeni sınai ürünleri gösterir.

Yazar ticaretin Osmanlı ülkesinde yeterince gelişmemesinin başka maddi nedenleri de olduğunu, ancak bunların ahlak ve düşüncemizdeki engellerin (!) kaldırılmasıyla aşılabileceğini belirtiyor.

Şirketlere gelince; bu kurumların ticareti kolaylaştırıcı ve geliştirici kurumlar olduğunu, ancak ticaretin zayıf kalması halinde bunların da zayıf kaldığını belirtir. Ticaretin gelişmesiyle sınırlı sermayeleri birleştirip teşebbüse dönüştüren şirketlerin oluşup çoğaldığını söyleyen yazar, İngiltere halkının servet sebebi olarak ticaret şirketlerini göstermekte ve bu durumun Amerika, Çin, Japonya vb. ülkeler için de geçerli olduğunu belirtmektedir. M. 1599'da kurulan ve Hindistan'dan İngiltere'ye servet aktarımı işlevini gören

kumpanyayı örnek vererek batıda şehirler, demiryolları, gemi, liman ve kanallar, fabrikalar, dinlenme tesisleri vb. işlerin çoğunun şirketler vasıtasıyla yapıldığını ifade eder. İlgili kumpanyanın sözü edilen servet aktarımı ile batı sömürgeciliği tarihindeki yeri, yazarın ilgisi dışındadır. Bu algı, klasik Osmanlı zihninde iktisadi olanın siyasi ya da dini-ahlaki olanla güçlü irtibatına dayalı geleneksel algıdan farklı ve dikkat çekicidir.

Yazar, şirketlerin tesisi ve geliştirilmesi için tüccar sınıfına çağrı yapmaktadır: sermayelerin birleştirilmesiyle kat kat fazla gelir elde edilebileceğini söylerken herkesin kişisel çıkarı için çalışmasının saltanat ve milletin servetini de artıracaklarını ifade etmekle liberal iktisadi görüşü tekrar ve ısrarla vurgulamaktadır. Burada kastedilen hiç kuşkusuz geleneksel ortaklıklardan öte, büyük sermayeli kapitalist işletmelerdir.

Sergi ve Fuarlar Düzenlenmesi Hakkında

Sergi-i Umumi-i Osmani (Kadri Bey)

Kadri Bey bu makalesinde ilk Osmanlı Sanayi Sergisi (1863)'ni değerlendirmekte ve sergilerin tarım ve sanayi üzerine olan faydalarını ayrıntılı biçimde izaha girişmektedir. Sanayi ürünlerimizin genelde takdire şayan olduğunu, bazı sanayi kollarında ise hayli geri olduğumuzu belirtmektedir. Bu zayıflığın sebebi olarak esnafımızın bilgisizliğini öne sürmekte, batılı makine tekniklerinin bilinmesi gerektiğini ve İstanbul'da sanayi mektebi eğitiminin geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Kadri Bey esnafın dini görenekler bahanesiyle değişime ve yeni tekniklere direnmesini eleştirmekte, esnafın tutuculuktan vazgeçip ıslaha yönelmesi gerektiğini anlatmaktadır. Avrupa'nın başarısını bu gibi eski yöntemlerde ısrarlı olmamaya bağlayan yazar, ilerlemenin öncelikle bu yönde bir zihni çaba sarf etmeye ihtiyaç gösterdiğini belirtmektedir (M.F, C.1, nr.8, ss.342-344). Bundan sonra sergi hakkında değerlendirmeler yapan yazar, At Meydanı'nda kurulan bu serginin geniş ve güzel yapılmış olduğunu, ancak kapandığında yıkılacağı söylentisine değinerek yıkılmayıp yenisi yapıncaya kadar bırakılmasını ve yılda bir kere açılmasını önermektedir. Binaların 6600 kese (30 bin İngiliz lirası) masrafla yapıldığını yıkıldığında ise enkaz değerinin bunun onda birine ulaşamayacağını söylemektedir. Son olarak bu tür sergi düzenleme girişimlerinin yalnız İstanbul'da değil, İzmir, Selanik, Manastır, Şam ve Halep gibi sanayi ve ticaret merkezlerinde de

gerçekleşmesini ve ıslahı düşünülen dallarda ödüllere teşvik verilmesini teklif etmektedir.

Sergi-i Umumi-i Osmani'nin Vuku-u Küşadı (Münif Bey)

Münif Bey tarafından kaleme alınan bu makalede serginin Ramazan ayı başında kurulması kararlaştırıldığı halde bazı eyaletlerden beklenen eşyanın gecikmesi dolayısıyla Ramazan ayının dokuzuncu günü Cuma'sına ertelenmiş Sultanahmet Camiinde selamlık merasimi sonrası önce padişahın sonra da halkın girişine açılmıştır. O günlerde açılan bu serginin yedi bin arşın arsa üzerine dikdörtgen biçiminde inşa olunduğu, bin iki yüz arşın genişliğinde çimen ve çiçeklerle süslü bir bahçesi ve bahçenin ortasında bir mermer fiskiye yapıldığı belirtilir. Çatının çoğu bölümü ve bahçenin tamamının camla kaplandığı, serginin üç büyük kapısı olduğu ve binanın batı kısmında padişaha özel bir bölüm yapıldığı kaydedilir (MF: C.1, nr.9, ss.362-367).

Sergide on binden fazla eşya olduğu, cins ve miktarları, fiyatları, ustası ve ürünlerinin isimleri vb. diğer gerekli bilgileri içeren bir ayrıntılı defter düzenlendiği, sergide Halep, Şam ve Bursa'nın kaliteli ipekli dokumaları bulunduğu, Uşak, Gördes ve Rumeli'den kalıçe ve keçelerin nakışları Avrupa ve İran keçeleriyle kıyaslanamazsa da çok dayanıklı ve renkleri itibariyle tercihe şayan oldukları belirtilir. Yine İstanbul ve diğer bazı yerlerin sırma işlerinin yabancılarınkilerden aşağı olmadığı, İslimiye fabrikasında üretilen dokumaların çok çeşitli ve güzel oldukları, incili ve sırmalı İstanbul terliklerinin buraya özgü ürünler olduğu ifade edilmektedir. Tersane-i Amire ürünlerinden maden ve ahşaptan yapılmış pek çok gemi alet-edevatı, Tophane-i Amire'de üretilen topların Avrupa ürünlerinden farksız olduğu belirtilir. Mekteb-i Bahriye hocalarından ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ikinci reisi Said Efendi tarafından yapılan ve demiryollarında lokomotif adıyla kullanılan arabaların küçük bir modeli bulunduğu kaydedilir. İstanbul, Selanik ve diğer bazı yerlerin kuyumculuk ürünlerinin Avrupa'dakiler kadar olmasa da çok zarif örnekler içerdiği belirtilmektedir.

Resim sanatının bizde henüz emekleme döneminde olduğu, ancak Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin yeteneklerini ispat eden çeşitli levhaların bulunduğu kaydedilir. Geleneksel sanatlar yerine batılı resim sanatına ilişkin hayıflanma, iktisada ait yaklaşımın bir benzerini çağrıştırmaktadır. Yazar bundan sonra bazı teknik

malumat verir. Maden kömürü tozundan oluşan bir çeşit kömürü sergiye koyan Aznavuroğlu'nun ifadesine dayanarak bunun mevcut kömürlere göre daha kolay elde edilebilir ve verimli olduğu bilgisini aktarır.

Bir tenekeci esnafının ince bir iğneyi boyuna delip içinden bir kıl geçirdiğini, ancak bunun yararlı bir uygulamaya dönüştürülmesi halinde makbul olabileceğini kaydeder. Yazar bir hezarfenin de yumurta üzerine nal şeklinde demir parçaları mıhladığını, bunun abesle iştigalden başka bir şey olmadığını söylerken teknik ve ekonomik işe yararlığı öncelendiği anlaşılır. Yirmi bir gün zarfında serginin erkek-kadın 54 bin kişi tarafından ziyaret edildiğini, ilk günlerdeki bilet uygulamasının ardından Avrupa'dan turnike aletleri getirildiğini ifade eder (MF: aynı yer).

Zamime-i Sergi-i Osmani (Münif Efendi)

Dergide yayımlanan sergilere ait bir dizi makaleden diğeri yine Münif Efendi'nin kaleme aldığı, Osmanlı sergisinde yer alan mal ve ürünlerin tanıtımına ayrıntılı olarak yer verilen makaledir (M.F: C.1, nr.10, ss.408-413). Önce 7-8 BB. gücündeki tarım makinesinden ve bunun küçük bir modelinden bahsedilmekte, bu aletlerin emek tasarrufu ve mobilite gibi avantajları belirtilmektedir. Sonra değirmenler, hububat öğütme ve ayıklama makinesi, yük kaldırmak için makara, süt sağma aleti (ki bu aletin Londra sergisinde mucidinin ödül aldığı ve Amerika, İngiltere gibi ülkelerde bu aletin hayli rağbet gördüğü belirtilmektedir), pamuk balyalama aleti, tekerlekli yangın tulumbası (iki hortumunu ve devir-daim sistemiyle çalışan),iki tekerlekli demir el arabası (ki bu da inşaatlarda taşıma kolaylığı ve emek tasarrufu sağlayan bir alet olarak nitelenmekte), dikiş makinesi, ateşe ve kırılmaya dayanıklı, renkli ve desenli çeşitleri olan demir para kasaları, tersane-i amire yapımı sandal parçası, ayıran (yağ) çıkaran dolap, yel değirmeni modeli, Osmanlı yapımı olup batılıların ilgisini çeken sahtiyan ve meşinler, renkli mermer örnekleri ile bunlardan mamul birkaç parça ocak...tanıtılmıştır. Serginin her gün birkaç yüz kişi tarafından ziyaret edildiği ve kadınlar için özel ziyaret günleri ayrıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Münif Efendi sergilenen malların yanısıra yukarıda bahsi geçen Avrupa'dan getirilerek serginin girişine yerleştirilen turnikeleri ilginç ve yararlı bulduğunu söylemektedir (MF: aynı yer).

Tarih-i Sergi-i ber-vech-i Umumi (Kadri Bey)

Bu makalede ise Kadri Bey açılan Osmanlı sergisi dışında diğer Avrupa ülkelerinde aynı dönemde ve geçmişte açılmış olan ilk sergileri ele almaktadır (MF: C.1, nr.9, ss.386-392). Eski Yunan'da bu tür üretilen malların teşhir edilmesi geleneği olduğunu ve 1699'da Paris'te küçük bir sergi açılmasından sonra yararlarına bakılarak 1798'de her tür ürünün bulunduğu bir serginin yine Paris'te açıldığından söz eder. Sonra Belçika (1830), Berlin (1834), Viyana (1835), Londra (1851), Paris (1855), Londra (1862) sergilerini kaydetmektedir. İlk ciddi büyük serginin Paris'te açılan sergi olduğunu ve bu sergiye 110 kişi tarafından ürün konulduğunu ve bunlara teşvikler verildiğini belirtmektedir. Fransa'da yine 1801-1802'de iki kere, içerisinde değerli ipekli ve dokuma ürünlerinin bulunan sergi açıldığını, katılanlar için altın ve gümüş ödüller verildiğini anlatır. 1806'da diğer şehirlerden eşya gönderildiğini ve daha çok katılım olan bir başka sergi daha açıldığını yazan Kadri Bey, I. Napolyon'un teşviki yanında halkın öğretmenler tarafından eğitildiğini belirtir. 1839 'da açılan sergiye ise 3380 kişinin eşya koyduğunu, 800 adet madalya ödülü verildiğini anlatır. Tüm Avrupa'ya yayılan bu geleneğin giderek geliştiğini, açılan sergilere memurlar göndermek suretiyle ülkelerin sanayi tekniklerini öğrenmeye çalıştıklarını belirtir. İngilizlerin 1851'de Londra'da 5 ay 11 gün süreli ilk sergisini açtığını, 18 bin kişinin buraya eşya koyduğunu, eşya çeşidinin 1 milyonu bulduğunu, sergiyi 6 milyon 7944 kişinin gezdiğini ve 550 bin küsur İngiliz lirası sergi giriş hasılatı sağlandığını anlatır. Yine 1855'te Paris'te 7 ay süreli ve 25 bin kişinin eşya koyduğu bir sergi ile 1862'de Londra'da 6 ay süreli bir başka sergi daha açıldığını kaydeder.

Osmanlı ülkesinde açılan sergiye 400'den fazla kişinin eşya gönderdiğini, 83 kişinin madalya ile ödüllendirildiğini belirten yazar, serginin yapım ve diğer masrafları toplamının 500 bin İngiliz lirası, gelirin ise 450 bin İngiliz lirası olduğunu (dolayısıyla serginin açık verdiğini) belirtir. Bunlardan başka genel sergiler yanı sıra İngiltere ve Fransa gibi batılı ülkelere dönük özel sergiler de kurulduğu ifade edilmiştir.

Manzume-i bera-yı Sergi-i Osmani

Dergide Uluslararası Osmanlı sergisine dair bir manzume yer almaktadır. Bu manzumenin şairi **Hasırcızaade Mehmed Hafız**

imzasıyla takdim edilmekte ve bu manzumede serginin güzelliği vurgulanmakta ve sultana övgülerde bulunmaktadır (MF: C.1, nr.8, ss.342-343).

Uzun asırlar Osmanlı edebi zevkini temsil eden şiir sanatının bu defa yeni iktisadi yönelimin bir unsuru olan uluslararası fuara güzellemesi hayli ilginç bir örnektir.

Para-Kredi ve Bankacılıkla İlgili Makaleler

Banka-i Osmani / Tarih-i banka-i ber vech-i umumi (Kadri Bey)

Bu başlık altında ele aldığımız makalelerde giderek etkinlik alanını genişleten kapitalist iktisadi sistemin para-kredi kurumlarını Osmanlı ülkesi için öneren ve iktisadi kalkınma-gelişmeyi destekleyecek unsurlar olarak bu kurumları öne çıkaran bir yaklaşım hakimdir. Dergide Kadri Bey tarafından kaleme alınmış “**Banka-i Osmani**” (MF: C.1, nr.11, ss.495-502) ve “**Tarih-i Banka-i ber vech-i Umumi**” (MF:C.2, nr.13,ss.10-17,ss.52-61) isimli iki makale yer almaktadır.

İlk makalede Osmanlı ülkesinde saltanat-ı seniyyeye ait bir bankanın açılması girişiminden söz edilmektedir. Yazar bankanın önce süreli olarak Galata’da Perşembe pazarındaki Bank-ı Ottoman dairesinde faaliyete geçtiğini, bir süre sonra İstanbul Yenihan yakınındaki Esham-ı Cedide idaresi merkezine, sonra da eski gümrük yerine yapılacak binasına taşınacağını anlatmaktadır. Anılan bankanın mukavelenamesi ve düzenlemelerinin resmen ilan edileceğini belirtir ve bankanın Osmanlı bankası adına uygun olarak daima saltanatın denetim ve gözetiminde olacağı, bir nazır ve muhasip atanacağı, sermayesinin şimdilik her biri 500 frank tutarında 135.000 hisse bedeli karşılığı toplam 2.700.000 İngiliz lirası (594 bin kese) olacağı ve gereğinde sermaye artırımına gidileceği bilgilerini nakleder.

İmtiyaz süresinin otuz yıl olacağı ve üzeri Osmanlı dilince yazılı tahvil (banknot) çıkaracağı, devletin onayı alınmadıkça 200 guruştan düşük banknot çıkaramayacağı, iki yıl süresince sermayesinin iki katı, sonrasında üç katı evrak çıkarabileceği kaydedilmektedir. Bankanın merkezinin İstanbul’da olup sair mahallerde kuruluşlar açabileceğini, üç direktör ve üç üyeden oluşan bir meclisi olacağını ve beş yılda bir devletin onaylayacağı yeni idareciler atanacağını belirten yazar, bankanın poliçe, her türlü bono-senet benzeri ticari-mali evrak iskonto edebileceğini (kırabileceğini), kendisi ve devlet adına esham ve borç tahvilleri alım-satımı yanında her tür bankacılık işlemine yetkili olacağını ifade eder.

Banka tesisinin ticareti kolaylaştırıcı, üretim ve serveti geliştirici etkisi olduğunu belirten yazar tahvilat, iskonto, emanet ve poliçe bankası olmak üzere dört tip banka olduğunu kaydederken umumi bankaların devletin verdiği bazı izin ve imtiyazlar karşısında bazı görev ve sorumlulukları olduğunu dile getirir. Devletin resmen tanıdığı bu bankaların Avrupa ülkelerindeki genel görünümelerini genel ve özel banka türlerini karşılaştırarak izah eder. Diğer makalede ise Kadri Bey, sarraflıktan başlayarak bankacılıkla ilgili temel kavramlar ve tarihçeye yer vermektedir. Bu doğrultuda bankaların tahvil ihracı, iskonto, poliçe vb fonksiyonlarından etraflıca bahsetmektedir.

İddihar Sandığı (Kadri Bey)

Kadri Bey yine yazmış olduğu “**iddihar sandığı**” adlı bir diğer makale ile karşımıza çıkar (MF.C.2, nr.21, ss.389-396 ve nr.22, ss.427-432). Bu iddihar (biriktirme) sandıklarının gelecekte Emniyet sandığına dönüşecek uygulamanın ilk örneği olduğu görülmektedir. İddihar sandığını izah ederken esnafın güçten düştüğünde ve yaşlandığında kendisi ve ailesinin zor durumda kalmaması için Avrupa’da uygulanan tedbirlerin en uygunu olarak iddihar sandığının geliştirildiğini ileri sürmektedir. İddihar sandığını “halkın akçe biriktirmeye teşvikle tesis edilen bir şirket” biçiminde tanımladıktan sonra amacın şirket üyelerinin temettüleri olmadığını, esnaf, işçi vb. sınıfların tasarrufla artırdıkları cüz’i meblağları uygun faiz karşılığı ve tam bir teminat içinde alıp birikimleri değerlendirmek olduğunu belirtir.

Bu yöntem sandıklara para koyanların atıl duran paralarını işletip yararlanacaklarını, ticaret ve sanayide kullanılması mümkün olmayan küçük sermayelerin birleşerek millete faydalı kılınacağını söyler. Biriktirilen bu fonların senelik gelirlerinin artması ve ihtiyaç anında kimseye muhtaç olmadan yeterli faiz getirecek bir sermaye elde edilmesi gibi yararları olacağını, bunun insanın “maddi ve manevi ıslahına” hizmet amacına uygun olduğunu ifade eder. Avrupa’daki başarısına dikkat çekerek iddihar sandıklarının 15-20 guruş kadar akçe kabul ederek faiz verdikleri için oldukça kolaylaştırıldığını, az gelirlilerin dahi bu yöntemden yararlanarak zaruri ihtiyaçları karşıladıktan sonra her hafta ya da ay kalan meblağın sandıkta altı ayda bir hesabı görülerek biriken faizin sermayeye eklenmesi suretiyle zorlanmadan kısa sürelerde

ciddi sermayeler biriktirilebileceğini anlatır. Yazar devamla faiz birikimlerinin sözgelimi yıllık on lira artacağını varsayarak milli sermayenin her yıl bir milyon artacağını, bu birikimin demiryolu vb. millet yararı için büyük yatırımlara yönlendirilebileceğini belirtir.

Fransa'da 2 milyon, İngiltere'de 3 milyon kadar nüfusun bu sandıklara para koyduklarını, uygulamanın giderek genişlediğini ve katılımcıların çoğunun işçi ve hizmetçi olduğunu ayrıntılarıyla açıklar. Doğu ülkelerinde ise aksine paranın değerlendirilemediği, kemerde taşındığı, kadınların süslerine harcandığı ya da toprağa gömüldüğünü belirtmektedir. Yazar iddihar sandığının nimetlerini açıklarken faiz hesaplarının çocukların da ilgisini çekeceğini ve bu suretle hesap işlerini öğrenmede faydalı olacağını ileri sürer. Yine Avrupa'da sandık idaresinde görev alanların erdemi, dürüstlüğü tespitiyle bu kurumun güvenli işletilmesi gereğine işaret eder. İşleyişin batıdaki örnek ve uygulamalarını detaylıca açıklayan yazar İngiltere ve Fransa'da bu uygulama ile servet oluşumunda önemli mesafeler kat edildiğini söyler (MF: C.2, nr.21, ss.389-396).

Tuna Vilayeti'nde Menfaat-i Umumiye Sandıkları (Münif Efendi)

Aynı konunun kredi düşünce ve uygulamasına taşındığı bir başka makale ise Münif Efendi'nin yazdığı "**Tuna Vilayeti'nde Menfaat-i Umumiye Sandıkları**" başlıklı olanıdır. Sanayi ve tarım erbabından toplanan küçük meblağların bir sermaye oluşturarak uygun faizlerle ihtiyacı olanlara kredi biçiminde verildiğinden bahseden makale, Tuna vilayetinde uygulanan bu yönteme ilişkin Ceride-i Havadis ve Tuna gazetelerinde makaleler yayımlandığından bahsetmektedir. Yazar makaleleri kritik ederken sandıklarda para toplanarak bunun tüccar ve sanayiciye kredi olarak verilmesi yöntemini yararlı bulduğunu, iş bilen ve deneyimli olanların da bu yöntemin uygun bir düzen çerçevesinde uygulanmasını faydalı gördüklerini belirtmektedir (MF: C.4, nr.34, ss.96-102).

İlga-yı Kavaim-i Nakdiye l Tarih-i Evrak-ı Nakdiye ber-vech-i Umumi (Münif Efendi)

Münif Efendi'nin "**İlga-yı Kavaim-i Nakdiye**" isimli makalesinde ise kağıt para basılması konusu ele alınmaktadır. Yazar Tanzimat ile beraber devletin mali sıkıntılara bir çare olmak üzere ve vergi tahsilinden sonra kaldırmak düşüncesiyle kağıt para bastığını anlatmakta, ne var ki düşünülen zamanda tedavülden

kaldırılmadığını ifade etmektedir. Yine sermayesinden fazla para basıldığını ve bu konuda itidalin aşıldığını belirtmektedir. Ayrıca sahte para basımından doğan sıkıntıya işaret ederek hazinenin ve halkın zorda kaldığını yazmaktadır. 1860'larda Mehmed Fuat Paşa'nın gayreti ve Ali Paşa'nın girişimiyle kağıt paranın tedavülden kaldırıldığını ve sorunun halledildiğini belirterek kendisine de teşekkürlerini arz etmektedir (MF: C.1, nr.3, ss.119-127 ve ss.150-157). Yazar uygulamayı anlatırken eyaletler için düzenlenen 300 bin keselik nakdin bedeli olan kaimelerin basıldığını, piyasalarda baş gösteren zorluk ve endişelerle beraber bazı sarrafların işlemlerdeki mevcut dengesizlikleri fırsat bilerek nemalandıklarını, altın bozdurma telaşıyla kargaşa yaşandığını kaimelerin kaldırılması için "Tebdil-i Kavaim İdaresi" adı altında bir komisyon oluşturulduğunu anlatır. Komisyon başkanı Edhem Paşa'dır. Ayasofya civarında bulunan Darülfünun'da yerleşen komisyon çalışmalarına başlamış ve tedavülden 33 milyon 500 bin adetten fazla kaime almıştır (26 bin kıyie değer tutarında olduğu belirtilir). Kırk dokuz günlük çalışma süresince ortalama her gün 20 milyon 380 bin guruş (40.764 kese) değerinde evrak alınıp bedeli sahiplerine ödenmiştir. Yazar bu işlemler için görevli tayini ve kayıt işlemlerinde oldukça titiz ve başarılı bir çalışma ortaya konduğunu ifadeyle suistimal ve hataların istisnai olduğunu belirtir (MF: aynı yer).

Münif Efendi "**Tarih-i Evrak-ı Nakdiye ber-vech-i Umumi**" adlı diğer makalesinde eski devirlerde Çin ve Yunan'da, sonraları Fransa ve diğer batılı ülkelerde para kullanımından bahsetmekte ve paranın karşılığı olacak sermayesi kadar basılması gerektiğini işlemektedir. Bu işin bir bankanın kontrolünde gerçekleşmesi gerektiğini anlatmakta ve usulünce kağıt para kullanılması gerektiğini ispata çalışmaktadır (MF. C.1, nr.6, ss.222-231).

Çav / Tarih-i Çav (Münif Efendi)

Son olarak Münif Efendi'ye ait çav (bir tür kağıt para) uygulamasını anlatan yazılardan kısaca söz edecek olursak, yazarın "**Çav**" ve "**Tarih-i Çav**" başlıklı yazıları derginin birinci cildinde yer almaktadır. Bu yazılarda adı geçen başarısız uygulama tarihi örnekleriyle anlatılır.

Bilindiği üzere çav adı verilen bu uygulama İlhanlılar döneminde (1294) Uygurlardan aktarılan bir çeşit kağıt para uygulaması olup ticari hayata olumsuz etkisi ve halkın direnci sonucu kaldırılmıştır (Tabakoğlu, 2005: 84).

Çav uygulamasının ortaya çıkışını anlatırken Münif Bey İlhanlı devrinde Moğol hayvanlarına isabet eden bir hastalık nedeniyle Bağdat, Musul, Diyarbekir ve Horasan taraflarında bulunan askerin hayvanlarının telef olduğunu ve masrafların arttığı bu kriz döneminde hazinenin dara düşerek borçlandığını, devletin yıllık gelirlerinin giderlerini karşılamadığını, borçlanma imkanı da kalmadığı bu sırada bir mutemed ve müsteşarın (Muzaffer b.Muhammed b. Umeyd) önerisiyle tüm ülkede altın yerine Çav adı verilen evrakın tedavüle sokulduğunu anlatır. Yazar tedavüle sokulan bu evrakın tüm bedeli hazineye ait olursa kimse zarar görmeden söz konusu sıkıntının aşılacağı beklentisiyle üzerlerine yarım dirhemden on dirheme kadar çeşitli rakamlar ve İlhanlı mührüyle tevhid ibaresi konulmuş olduğunu, ayrıca hile ve kalpazanlık durumunda idam cezası ve malların müsaderesi öngörülmüş olduğunu kaydetmektedir. Tüm ülkede belirli yerlerde çavhane denilen mekanlar açıldığını ancak yıkıcı etkileri nedeniyle devletin bir süre sonra uygulamayı ilga ettiğini anlatır (MF: C.1, nr.4, ss.215-220 ve nr.10, ss.418-419).

Sonuç

Çalışmamızda 1861-1867 dönemi içerisinde yayımlanmış olan Mecmua-i Fünun Dergisi'nde başlıca Sakızlı Ohannes'in (1836-1912) klasik iktisat düşüncesine yaslanan sistematik sayılabilecek makalesini görmüş bulunuyoruz. Serbest değişim ve arz-talep ilişkisinin serbestçe tayin ettiği piyasa düzenini öneren Ohannes'in yanı sıra, yine serbest dolaşım fikrine dayalı Vahan Efendi'nin (1832-1891) şirket (ortaklık) kurumunu ele aldığı makalesine rastlıyoruz. Bu makalede Vahan Efendi, Osmanlı insanının ticaret anlayışı içerisinde kanaatkârlık yaklaşımının etkili olduğunu, batıda bulunan girişim gayret ve ruhundan yoksun bulunduğunu ileri sürmektedir. Ticari metotlar konusunda bilgi birikiminin yetersiz olduğunu belirten yazar, sorunun temelde maddi-fiziki koşullardan önce düşünsel ve ahlaki olduğunu iddia etmektedir.

Mehmed Şerif'in kaleme aldığı, çalışmanın gerekliliğini işleyen bir diğer makalede yine ticaret ve sanayide gelişmeci ve yaratıcı bir ruhun gerekliliği üzerinde durulurken eski yöntemlerde ısrarlı olmamak gereği vurgulanmıştır. Ayrıca paranın esasen bir kıymeti olmadığı, refah ve servetin esas kaynağının emek faktörü olduğu yolundaki klasik emek-değer teorisine yer verilmiştir. Aynı paralelde ve aynı başlıkla yazılan diğer bir makale de Macid Efendi tarafından

kaleme alınmıştır. Dergide sergi ve fuar fikrinin teşebbüse dönüştüğü 1863 İstanbul Uluslararası Sergisi'nden (sergi-i umumi-i Osmani) bahseden bir dizi makaleden başka, genel olarak sergi-fuar etkinliğinin tarihçesi ve yararlarının ele alındığı makaleler yer almıştır. Kağıt para basımı ve kullanımının denetim altında işletilmesi, bir usul dairesi dışında uygulanmaması gereğini ele alan makalelerde paranın gereğinden fazla basımının onaylanmadığı görülmektedir. Ayrıca bankacılıkla ilgili temel kavramlar bir tarihçe ile birlikte aktarılmış ve etraflıca incelenmiştir. Makalelerin bir bölümünde tüccar ve sanayici için atıl paraların tasarruf edilerek sermayeye dönüşmesini sağlayıcı bir nevi kredi kurumu niteliğindeki “iddihar sandıkları” önerilmektedir.

Mecmua-i Fünun'dan seçtiğimiz ve ele aldığımız sözkonusu makalelerde genel olarak üretim, değişim, refah, şirket, para-kredi-banka vb. kavram ve kurumlar çerçevesinde modern iktisat yaklaşımının temel ilkeleri aktarılmaya çalışılmaktadır. Arz-talep ilişkisi, ticaret, para gibi konularda genel olarak bir liberal iktisat profili gözlenmekte ve bu doğrultuda görüş ve tesbitler aktarılmaktadır. Yorum ve yaklaşımlarda batılı klasik iktisatçıların açık etkisi görülürken geleneksel anlayışa eleştirel göndermelerde bulunmaktadır.

Makalelerde batılı iktisadın temel kavram ve kurumlarını neredeyse aynıyla taşıma gereği işlenmekte, insan-toplum ilişkileri ve medeniyet algısında “modern-ilerlemeci” yaklaşım klasik-geleneksel iktisat tasavvuru yerine ikame edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda fayda, değer, servet, hizmet gibi kavramların yeniden ve batı merkezli tanımları sistematik olarak kamuoyuna sunulmaktadır. Liberal-kapitalist batı iktisadının ilgili devre ait batılı kaynaklarından temel tanım ve değerler dergide yayımlanan seri makalelerde konu edilmekte ve bir tür adaptasyon önerilmektedir. Bilhassa Münif Paşa'nın makalelerinde hemen her vesileyle ve sıklıkla batıdaki başarılı örneklerle atıf yapılmakta, bir kurumsal uygulama önerilirken “başarı, güvenilirlik ve dürüstlük” modeli olarak İngiltere ya da Fransa'daki uygulama gösterilmekte fakat uygulamanın ekonomik değeri öncelenirken toplumsal, kültürel, ahlaki boyutu aynı özene muhatap olmamaktadır. Ancak gereğinde bir ikna tesiri olacağı beklentisiyle olacak ki geleneksel (dini) meşruiyet algısına referanslarda bulunmaktadır. Dini referanslar geleneksel ağırlığını yitirmekte ve bir meşruiyet aracı olarak dahi

sıklıkla rastlanamayan olgulara dönüşmektedir.

Benzer çabaların 1908 sonrası dönemde “Ulum-u İktisadiye ve İctimaiyye” mecmuası ile ve bilhassa Mehmed Cavit tarafından tekrar ortaya konduğu görülecektir. Smith-Ricardo-Bastiat çizgisindeki iktisat yaklaşımlarını esas alarak ders kitapları ve makaleler kaleme alan Cavit Bey, Osmanlı ülkesinin esasında bir tarım ülkesi olduğu ve bu alana yoğunlaşması gerektiği, sanayileşme çabalarının ise yapay ve kaynak israfına yol açarak yoksulluğa götürecektir yanlış bir politika olduğu yolundaki görüş ve düşünceleriyle dikkat çekecektir. Tarım mı-sanayi mi tartışması bir başka çalışmanın konusu olmakla beraber, bu hususta liberal-kapitalist iktisat çizgisine yaklaşan Cavit Bey ve bir kısım Osmanlı düşünürünün karşısında farklı ve muhalif bir anlayışın yerini aldığı görülecektir.

Cavid Bey'in sivrildiği II. Meşrutiyetin ilk yıllarındaki liberal düşünce ikliminin selefleri arasında, yukarıda ele aldığımız **Mecmua-i Fünun** yazarları dışında, II. Mahmut tarafından Takvim-i Vekayi'nin Fransızca nüshası olan Le Moniteur Ottoman'ı çıkarmaya memur edilen Blacque Bey'in burada yazdığı liberal iktisat-siyaset çizgisindeki yazıları, 1825-1830 arasında diplomatik bir görevle Osmanlı ülkesinde bulunan ve İngiliz politikasının aracı ismi olan David Urquhart'ın faaliyetlerini⁴, ilk yazarlar arasında J.B.Say'dan tercüme ettiği “İlm-i Tedbir-i Menzil” kitabı ile Sehak Abru'yu, “Tasarrufat-ı Mülkiye” adı ile Aleko Suço tarafından çevrilen ve İtalyan iktisatçı Rossi'nin eserinin tekrar yazımını gerçekleştiren Serendi Arşizen'i anmadan geçemeyiz. Bu ilk temsilcilerin takipçileri olan Mecmua-i Fünun yazarlarının liberal çizgiyi oluşturan genel-teorik çeviri eserlerden yola çıkan ancak Osmanlı özeline yönelen telif yazılar kaleme aldıklarını görmekteyiz.

Yukarıda bazı önemli isimler etrafında işaret etmeye çalıştığımız liberal çizginin Mecmua-i Fünun'daki temsilcilerinin bir bölümü İngiltere'de eğitim görmüş ve bu itibarla batı iktisat düşüncesinin Smith-Ricardo etkisini daha açık olarak yansıtmıştır. Derginin açtığı liberal düşünce kanalı kanaatimizce batılı pozitivist-aydınlanmacı zihniyet kalıplarının Osmanlı aydınınının tasavvur iklimine sunulduğu en belirgin örneklerden birini teşkil etmiştir. Elbette ki bu görüş ve

4 Bu hususta bir başka çalışmamız için bkz. Karaoğlu, “Bir Türk Dostu (mu?): David Urquhart ve Osmanlı Ekonomisine Dair Düşünce ve Etkileri”, Türkiye Günlüğü, Sa.95, ss.48-56, 2008

yaklaşımlar yukarıda da belirttiğimiz gibi çok geçmeden sahneye çıkan himayeci, milliyetçi karakter taşıyan eleştirel yaklaşımlarla karşı karşıya gelecektir. Osmanlı aydınlarının bu dönem ve sonraki devrelerde belirginleşen iktisadi-sınai ilerleme ideali, maddi-teknik boyutların ötesindeki çok boyutlu zorunlu etkileri tahlil dışı bırakmıştır. İktisadi tasavvura ait dönüşümün Osmanlı klasik zihinsel kodlarını ve kültürünü dönüştürücü etkileri genel olarak gözden kaçmıştır. Bu durum liberal, milliyetçi, İslamcı çoğu Osmanlı aydınının ortak yanıdır.

Son olarak Türk iktisat düşüncesinin XIX. yüzyıldan itibaren özellikle Avrupa teorik ve politik iktisadının etki alanına girdiğini ve bu sürecin Türk modernleşmesinin önemli bir safhasını teşkil ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

AKÜNAL, D. (1985) “İlk Türk Dergisi Mecmua-i Fünun”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1,ss.117-118, İstanbul.

BUDAK, A. (2004) *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul.

ÇAKIR, Coşkun (2007) “Klasik İktisat Düşüncesi ve Osmanlılar”, *Medeniyet ve Klasik*, İstanbul, ss.339-351.

DOĞAN, İ. (1991) *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul.

GENÇ, M. (2000) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul.

IŞIN, E. (1984) “Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun”, *Tarih ve Toplum*, C.II, İstanbul, ss.351-354.

KARAOĞLU, Ö. (2008) ““Bir Türk Dostu (mu?): David Urquhart ve Osmanlı Ekonomisine Dair Düşünce ve Etkileri”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı.95, Ankara, ss.48-56.

MERİÇ, C. (1975) *Bu Ülke*, İstanbul.

ORMAN, S. (2001) *İktisat, Tarih ve Toplum*, İstanbul.

SAYAR, Ahmet G. (2000) *Osmanlı İktisat Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması*, İstanbul.

TABAKOĞLU, A. (2005) *Toplu Makaleler I-İktisat Tarihi*, İstanbul.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S. (1993) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara.

TOPRAK, Z. (1982) *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara.

ÜLGENER, Sabri F. (1991) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul.

MECMUA-İ FÜNUN'dan Makaleler

Edhem Pertev “Medh-i Sa’y ve Zemm-i Betalet Hakkında Meşahir-i Ulema-yı İslamiyeden

Kemalpaşazadenin Arabi Risalesi Tercümesidir ”, C.II, nr.32, ss.281-289, T.1281

Hasırcızaade Mehmed Hafız “Manzume-i bera-yı Sergi-i Osmani”, C.I, nr.8, ss.342-343, T.1279

Kadri Bey “Sergi-i Umumi-i Osmani”, C.I, nr.8, ss.337-342, T.1279

Kadri Bey “Tarih-i Sergi-i ber vech-i Umumi”, C.I, nr.9, ss.386-392, T.1279

Kadri Bey “Sergi-i Umumi-i Osmani”, C.I, nr.10, ss.430-434, T.1279

Kadri Bey “Banka-i Osmani”, C.I, nr.11, ss.495-502, T.1279

Kadri Bey “Tarih-i Banka-i ber vech-i Umumi”, C.II, nr.13- ss.10-17, ss.52-61, T.1280

Kadri Bey “İddihar Sandığı”, C.II, nr.21, ss.389-396, nr.22, ss.427-432, T.1280

Macid Bey “Lüzum-u Sa’y u Amel” ,C.IV, nr.34, ss.203-206,T.1283, cüz:1, ss.16-22, T.1300

Mehmed Şerif “ Lüzum-u Sa’y u Amel”, C.I, nr.7, ss.333-337,T.1279

Münif Efendi “Tuna Vilayetinde Menfaat-i Umumiye Sandıkları”,C. IV,nr.34, ss.96-102, T.1283

Münif Efendi “İlga-yı Kavaimi Nakdiye”, C.I, nr.3, ss.119-127, ss.150-157, T.1279

Münif Efendi“Tarih-i Çav”,C.1, nr.4, ss. 215-220, T.1279

Münif Efendi “Tarih-i Evrak-ı Nakdiye ber vech-i umumi”, C.I, nr.4, ss.222-23, T.1279

Münif Efendi “Sergi-i Umumi-i Omaninin Vuku-u Küşadı”, C.I, nr.9, ss.362-367, T.1279

Münif Efendi“Zamime-i Sergi-i Osmani”, C.I, nr.10, ss.408-413, T.1279

Münif Efendi- “Çav”, C.I, nr.10, ss.418-419, T.1279

Ohannes Efendi“İlm-i Servet-i Milel”,C.I, nr.2, ss.86-92, nr.4, 243-249, T.1279

Vahan Efendi “Fevaid-i Şirket”, C.I, nr.8, ss.343-353, T.1279